

Ретките лексеми од семантичкото поле „воена лексика“ во македонските црковнословенски ракописи

Катица Трајкова

*Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“,
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, Македонија*

Апстракт: Црковнословенските текстови од македонска редакција не само што претставуваат неизбежен извор за проучување на историјата на македонскиот јазик туку, несомнено, претставуваат и неодминлив показател за битот и карактерот на материјалната и националната култура. Досегашните проучувања на црковнословенската лексика укажуваат дека лексичко-семантичкото поле „воена лексика“ содржи голем број стари словенски лексеми што припаѓаат на битовата лексика, како и одреден број лексеми што имаат книжовен карактер. Во овој прилог акцентот е ставен врз одреден број лексички единици што лексикографски се фиксирани само во одреден жанр црковнословенски ракописи или пак претставуваат ретки лексеми поради ограничената фреквенција. Ексерпцијата е извршена од богатиот корпус на ракописи од проектот *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* што содржи 29 репрезентативни црковнословенски текстови со различна жанровска припадност, хронолошки датирани од 12 до 16 век.

Клучни зборови: воена лексика, црковнословенски ракописи, ретки лексеми, историска лексикологија

Писмените старословенски и црковнословенски споменици содржат богат материјал што е поврзан со војните и војувањето. Преку него дознаваме за начинот на организирање на војската, командувањето, оружјето. Благодарение на многубројните археолошки ископувања нам ни се познати различни видови оружје преку кои се овозможува следење на нивниот развој и усовршување, а богатиот ликовен и нумизматички материјал само ги дополнува овие извори оправдувајќи го постоењето на богатството од лексеми во полето на лексиката поврзана со војувањето.

Материјалот што овде е предмет на анализа, ретките лексеми од семантичкото поле „воена лексика“, е дел од проектот *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* (РЦЈМР) што

се работи во Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје. Корпусот на овој проект содржи 29 ракописи систематизирани според хронолошката, ареалната и според жанровската припадност на ракописите. Според првиот критериум, хронолошката рамка го опфаќа периодот од 12 до 16 век, а според вториот, територијалната структура на изворите го задоволува критериумот на застапеност на репрезентативни културни средини, Охридскиот и Каратовско-лесновскиот книжевен центар, каде што најјасно се одразени правописните и јазичните норми на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик. Жанровската структура е разновидна и ја сочинуваат претежно текстови со религиозно-христијанска содржина, на прво место оние со библиска содржина, кои, всушност, претставуваат основа врз која се изградува јазичниот израз на целокупната јазична писменост (РЦЈМР 2006: 13 [1]). Соодветно место заземаат и химнографските текстови, коментарот кон псалтирот, молитвите од псалтирите, житијата од прологот, поучните слова на Ефрем Сиријан од паренезисот и словата на Дамаскин Студит.

Кога зборуваме за ретките лексеми од посоченото семантичко поле, мислиме, пред сè, на оние лексеми што се потврдени во црковнословенските ракописи од македонска редакција, а лексикографски не се обработени во речниците што се користат за споредба при изработка на речничките статии во посочениот речник. Меѓутоа, во одреден број случаи, во анализата се опфатени и неколку лексеми коишто се потврдени со по еден контекст и се карактеристични за одреден жанр ракописи, а се забележани и во речникот на Миклошич од жанровски ист извор.

Споредбата на лексиката во РЦЈМР се врши со релевантните речници што ја обработуваат старословенската и црковнословенската лексика, т.е. со: Старословенскиот речник на ракописите од 10 и 11 век (*Старословянский словарь (по рукописям X-XI веков)*), ред. Цейтлин Р. М., Вечерка Р., Благова Э. Москва 1994), прашкиот Речник на старословенскиот јазик (*Slovník jazyka staroslověnského*, гл. ред. Kurz J., Hauptová Z., I–IV, Praha, 1966–1997) и речникот на Миклошич (*Miklosich F., Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum, Vindobonae 1862–1865*).

Анализата на лексемите од односново семантичко поле укажа дека во македонските црковнословенски текстови се содржат значителен број поретки лексеми потврдени, пред сè, како номинации на военото раководство, номинации на воените чинови и како именувања на учесниците во воените судири, односно номинации на војниците и сојузниците. Со еден пример е потврдена именката **протоспатарз** 'прв меѓу спатриите', титула давана на чиновници или на воени началници според рангот. Со оваа титула во Византија биле удостојувани командири на теми, а од 11 век значењето почнува да ѝ се губи. Во византиската листа на титули таа го заземала деветтото место (Славова 2010: 173 [2]). Според Новаковиќ (1908: 219 [3]) протоспатар е висок дворски чин (слично на денешното прв аѓутант) и заземал едно од првите места во личната царска војничка куќа. Оваа именка во нашиот материјал ја бележиме единствено од Станиславовиот пролог, а нејзина потврда среќаваме во речникот на Миклошич, исто така евидентирана од пролози. Пр.: по сѣмь изгнанъ бысѣтъ

михиломъ цѣсаремъ въ него мѣсто поставленъ бысть патриархъ фотиа *протоспатарь* и протоасингрить быеша прѣжде мниха фонтомъ(sic) изгнанъ бысть протослаѳѳіон 47r8Stan.

Во групата на номинации на водачи на војската бележиме повеќе именки и описни именувања.

Значењето 'заповедник, главен командант' во нашиот материјал е потврдено со именката **СТРАТИЛАТЪ** и синтагмата **СТАРѢШИНА ВОИНСКЪ**. Првото именување, **СТРАТИЛАТЪ**, е потврдено во речникот на Миклошич, а од прашкиот речник е засведочено во календарот на Охридскиот и Слеченскиот апостол, ракописи што припаѓаат на базата на проектот РЦЈМР. Овде наведуваме пример од Станиславиот пролог: ть свѣтѣи андрѣи бѣ въ цѣсарѣство максимианѣ воєвода на вѣстоуѣи странѣ ... посланъ же бивъ і съ инѣми *стратилаты* рекши воєводами на персы 307v20Stan, каде што јасно се гледа дека препишувачот на прологот грчката заемка *стратилатъ* ја објаснил со словенската лексема воєвода. Синтагмата **старѣшина воинскъ** со еден пример е посведочена во Карпинскиот апостол: егда же приходомъ в римь сътъникъ прѣдасть верижники *старѣшинѣ воинствѣи* A28,16 Kap. На истото библиско место во Струмичкиот и во Верковиќевиот апостол е употребена именката воєвода.

Латинската заемка **ТРИБОУНЪ** (lat. tribunus) служи за номинација на звањето 'виш офицер': въ тьждѣ ден свѣтѣаго мжѣучѣника иоуста ть бѣ ѿ градѣа римскаго въ поумерѣхъ воинствоуѣа подѣ *трибуоуномъ*

клавѣдиѣмъ воинствова 274r13Stan. Во Станиславиот пролог ова звање е потврдено и описно преку синтагмата **ТРИБОУНСКЪІ САНЪ**: ть бѣ при максимианѣ цѣсарѣи воинь саномъ и ѣще же *трибуоунскѣимъ саномъ* 301v7Stan.

Во зависност од бројот на војниците што ги предводеле, во текстовите среќаваме и различни номинации. Така на пример, за 'заповедник на илјада војници' ги бележиме: сложената именка **ТЪІСЪЩОНАУАЛЪНИКЪ**: и приѣх ѿ вась мѣже мѣдри ... и постави ихъ надъ вьамы обладѣаты *тисоуѣонауѣлники* и десѣтонауѣлники Dt1,15Vtš и синтагмата **ТЪІСЪЩЪНИКЪ ВОИНСКЪ**: изыде же вѣсть къ тисащѣникоу воинскому A21,31 Kap, засведочени само со по една потврда.

Именувањето 'заповедник на сто војници' го бележиме со именките **НАУАЛОСЪТЪНИКЪ** и **СЪТОНАУАЛЪНИКЪ**. Лексемата **НАУАЛОСЪТЪНИКЪ** не е лексикографски потврдена во консултираните речници, а во нашиот материјал ја бележиме во Крнинскиот дамаскин со една потврда, пр.: тако есѣтъ истинна ѣкоже глаголет *науѣлосътѣникъ* маѣентіѣ 317r30Krn. Со две потврди, исто така од Крнинскиот дамаскин, ја нотиравме именката **СЪТОНАУАЛЪНИКЪ** (потврдена и во речникот на Миклошич), пр.: *стонауѣлникъ* маѣентіѣ имѣнемъ его прѣдстоѣещи рѣучѣ царѣ 317r10Krn; оуѣеди вьсѣхъ на десѣтонауѣлники и *стонауѣлники* и вь инѣмъ чиноумъ 359r15Krn.

Во текстовите среќаваме и две именувања за 'заповедник на педесет војници, педесетник', **ПАТЪДЕСАТОНАУАЛЪНИКЪ** и **ПАТЪДЕСАТЪНИКЪ**. Именката **ПАТЪДЕСАТОНАУАЛЪНИКЪ** ја бележиме со една потврда

од Крнинскиот дамаскин: јакоже и сто воины древное врѣме сзтвори и сзжеже их едино сз двѣма *ПЕТДЕСЕТОНАУАЛНИКЫ* 143v9 Krn, додека именката **ПАТЬДЕСАТЬНИКЪ** се среќава во три ракописи потврдена со по еден пример: Лобковскиот паримејник, Ваташкиот минеј и Станиславовиот пролог. Пр.: штиметь штѣ нюдѣа ... *ПАТЬДЕСАТЬНИКА* и дивьна свѣтъника Is3,3 Lobk; шбличѣиль єси свѣщенники оуморилъ єси шгнь с нѣжеѣсѣ свель єсы и *ПЕТДЕСЕТНИКА* два оумориль єси 197c23Vtš; єгда же посла єго цѣсарь жидовскын ахавь къ свѣтѣомоу илии славномоу и великомоу два *ПЕТДЕСЕТНИКА* рещи ємоу спити съ горы к нѣмоу 66v11Stan.

За лексемата **ДЕСАТОНАУАЛНИКЪ** со значење 'заповедник на десет војници' нема лексикографска потврда во консултираните реници. Во нашиот материјал ја нотиравме од два ракописа, Ваташкиот минеј: и приеѣ ѿ васъ мѣже мѣдри ... и постави их над вами обладѣты тисоуѣонауелники и *ДЕСЕТОНАУЕЛНИКИ* Dt1,15 Vtš; и Крнинскиот дамаскин: оуреди възѣх на *ДЕСЕТОНАУЕЛНИКИ* и *СТОНАУЕЛНИКИ* 359r15Krn.

Во стандардниот македонски јазик на црковно-словенската именка *десатонауалникъ* денес ѝ одговара именката *десетар* 'тој што води група од десет војници', каде што во граматичката структура и на двете именки се содржи бројот десет. Именката **ВЛАСТЕЛЬ** во РЦЈМР (св. 9: 91) е посведочена, освен со значењето 'господар, владетел, управник', нотирано и во користените речници, и со значењето 'заповедник' потврдено

со еден пример од Станиславовиот пролог: корнилиѣ сътникъ бѣше ѿ кесарие палестынскыиѣ ·ѿ·мь воинномъ *ВЛАСТЕЛЬ* бѣ ѡрхѡν 43v25Stan.

Во материјалот бележиме и неколку номинации на воени чиновни, главно засведочени од Станиславовиот пролог. Такви се именката **НОУМЕРЪ** (лат. *numerus*) за којашто нема потврда во релевантните речници, со значење 'вид римска воена чест, односно воен чин', засведочена со три потврди: въ тѣждѣ денѣъ свѣтѣаго мѣхѣнѣика иоуста тѣ бѣ ѿ градѣа римскаго въ *НОУМЕРѢХЪ* воинствоуѣа подѣ тривоуѣномъ клевѣдиѣмъ воинствоѣа 274r12Stan; потоа придавката **ОПЪТИОНОВЪ** (потврдена во речникот на Миклошич) во синтагмата **ОПЪТИОНОВЪ ЧИНЪ** за означување 'подофицер': сидор хриѣстоѡвъ мѣхѣнѣикъ бѣше въ цѣсарство дикѣа ѿ александрьскааго градѣа воинствоуѣа же *ОПЪТИОНОВЪ ЧИНЪ* творѣашѣ 221r17Stan, како и именката **СИНАТОРЪ** 'синатор, воен чин', за којашто нема потврда во релевантните речници: свѣтѣи мѡуѣнѣикъ севериянъ бысѣтъ ѿ градѣа себастинска воюѣ въ чиноу *СИНАТОРЪ* при ликини цѣсарѣи ἐν τῇ τάξει τῶν σινατόρων 11r1Stan.

За именување на војниците во анализираниот материјал како ретки ги бележиме именките **РАТОВОРОЦЪ**, потврдена со еден контекст од Станиславовиот пролог, поточно од житието на Исус Навин, опишувајќи го овој светец како бестрашен и храбар војник: страшнѣ *РАТОВОРОЦЪ* быбѣ и на мнозѣхѣъ врапѣхѣ моужѣствоваѣъ и добрѣ прабѣ показѣѣвъ 3r12Stan. Оваа именка лексикографски е потвр-

дена во речникот на Миклошич од повеќе извори меѓу кои е наведен и пролог од збирката на Михановиќ; и именката **сзвонникъ**, ексцерпирана од Слеченскиот апостол: *потрѣбнѣ же непѣшевахъ епафродита брата и сзпоспѣшзника и сзвонника мнѣ Ph2,25 Slep* (на истото библиско место во Карпинскиот апостол ја бележиме именката *воинъ*). И заемката **схоларин** означува 'војник од императорската дворска војска': *авъксентие въ сѣвѣтъхъ штъѣць каашъ бѣше въ цѣсарство теодосиѣ малаго ѿ въстока сын ѹже и схоларинъ саномъ 142г23Stan*.

При војувањето речиси секогаш имало и сојузници, а како ретка лексема што служи за номинација на сојузниците ја бележиме именката **сзповорьникъ**, забележана со една потврда од Станиславиот пролог во житието на светиот маченик Теофил Нови: *на бранѣ имѣѣ споворьники и иныѣ три воинъ воѣводы 129v14Stan*.

Анализата на материјалот од полето „воена лексика“ укажува дека македонските црковнословенски ракописи бележат поголем број именки што лексикографски се потврдени со по еден пример или пак се карактеристични за одреден жанр ракописи. Покрај словенските лексеми, меѓу нив бележиме и неколку заемки. Такви се латинизмите *протоспатаръ*, *поумеръ*, *схоларин*, *тривоунъ* и грчката заемка *стратилатъ*, коишто ја потврдуваат констатацијата дека присуството на заемките во црковнословенските ракописи се должи на отвореноста на преведувачите кон заемање заради пополнување на речничкиот фонд со зборови што именуваат поими туѓи за словенските јазици.

Во материјалот бележиме и неколку сложени именки, на пр. *десатоначальникъ*, каде што првата компонета претставува бројна определба, *ратоворьць*, најчесто составени од два елемента, а како специфична ја изделуваме именката *пятьдесатоначальникъ* како редок случај на сложена именка создадена од три мотивирачки основи. Две сложени, пак, претставуваат калки од грчкиот јазик. Такви се именката *началосътникъ* (*ἐκατόνταρχος*) каде што при калкирањето се среќава промена на местата на компонентите и калката *сзтоначальникъ* со задржан редослед на калкираните компоненти. Именките *сзповорьникъ* и *сзвонникъ* упатуваат на искористувањето на префиксацијата како една од зборообразувачките можности на црковнословенскиот јазик во согласност со потребите на преводот.

Како особеност на тематското поле „воена лексика“ среќаваме и неколку синтагми каде што описно е изразена номинацијата, на пр.: *старѣшиина воиньскъ*, *тривоуньскы санъ*, *тзисѣѣникъ воиньскъ*, *оптичонъ ѹинъ*.

Ретките лексеми од полето „воена лексика“ го потврдуваат познатиот факт дека црковнословенските текстови од македонска редакција, освен како извори за проучување на црковнословенскиот јазик на македонската средновековна писменост и како извори за проучување на историјата на македонскиот јазик, несомнено претставуваат неодминлив показател за битот на материјалната и националната култура и нејзиниот историски развој.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, гл. уред. Рибарова З., т. I, Вовед, $\bar{a}$ -бџдџџи, Скопје 2006, т. II →.
- [2] Славова Т., Владетел и администрација в ранносредно-вековна Бџлгария. Филологически аспекти. София: ПАМ ПџблишингКџмпани ООд, 2010.
- [3] Новаковиќ С., „Византијски чинове и титуле у српским земљама XI–XV века“, *Глас српске краљевске академије*, LXXVIII, други разред, 47, Белград: Државна штампарија на кралството Србија, 1908.
- [4] Рибарова З., Јазикот на македонските црковнословенски текстови, МАНУ, Скопје 2005.
- [5] Трајкова К., Лексиката на Станиславиот пролог, Скопје 2002.
- [6] Цейтлин Р. М., Лексика старославјанского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв., Москва 1977.
- [7] Senc S., *Grčko-hrvatski riječnik*, Zagreb 1988 (reprint).